

Ο ελληνικός μύθος ως ακραίο εθνικιστικό παράδειγμα. Πώς το ελληνικό κράτος διαχρονικά ενσωμάτωσε και αφάνισε το διαφορετικό στην επικράτειά του

Εισαγωγικές σκέψεις για το έθνος

Μιλώντας με σύγχρονους όρους, το έθνος και ο εθνικισμός είναι δημιουργία του τέλους του 18^{ου} και της αρχής του 19^{ου} αι. Μπορεί να ταυτιστεί με το κράτος της βιομηχανικής εποχής, της εποχής στην οποία ο καπιταλισμός επεκτείνεται εδαφικά και κατασταλάζει ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά του.

Η διαδικασία, ωστόσο, συγκρότησης της έννοιας του έθνους ξεκινάει αρκετούς αιώνες νωρίτερα, στο τέλος του Μεσαίωνα και στην αρχή των Νεότερων χρόνων (15^{ος}-16^{ος} αι). Ακριβώς την ίδια περίοδο κατά την οποία γίνεται η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον εμπορικό καπιταλισμό του χρηματιστικού κεφαλαίου, των τραπεζών, των υπερπόντιων εμπορικών ταξιδιών. Ταυτόχρονα Ευρωπαίοι ηγεμόνες έρχονται σε ρήξη με την Καθολική εκκλησία και τις πολιτικές εκδοχές του παπισμού, με αποτέλεσμα το κίνημα του προτεσταντισμού και τους λεγόμενους θρησκευτικούς πολέμους που διαρκούν δεκάδες χρόνια. Ο Λούθηρος και οι συνοδοιπόροι του αρνούνται κάθε πολιτική εξουσία στον Πάπα, για να την παραδώσουν ανεπιφύλακτα στο κράτος, αυτό το πάνσοφο δημιούργημα του πανάγαθου θεού. Σε όλες αυτές τις εξελίξεις συμβάλλει η διάδοση της τυπογραφίας και άρα η σταδιακή δημιουργία ακαδημαϊκών εθνικών γλωσσών και λογοτεχνιών.

Ακόμα, παρόλα αυτά, δεν είναι δυνατό να μιλήσουμε για έθνη-κράτη με τη σύγχρονη έννοια. Ο εθνικισμός στην εκδοχή που τον γνωρίζουμε, ως επιταγή για δημιουργία κράτους με συγκεκριμένα σύνορα, κεντρική εξουσία, ιδεολογικούς μηχανισμούς που παράγουν πολιτισμική ομοιογένεια στους κόλπους του, εντοπίζεται με δύο εκδοχές στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αι. Η πρώτη εκδοχή είναι απότοκος της Γαλλικής επανάστασης και εκεί είναι ξεκάθαρο ότι το έθνος γίνεται αντιληπτό ως πολιτική κοινότητα. Το έθνος ταυτίζεται με το λαό, επινοείται η έννοια της γενικής βούλησης και η οντότητα στην οποία αποδίδεται η ιδιότητα του Γάλλου πολίτη οφείλει να βρίσκεται σε τέτοια αρμονία με αυτά ώστε χάνει, σύμφωνα με το Ρόκερ, κάθε ανθρώπινη ιδιότητα.

Η δεύτερη εκδοχή του νεότερου εθνικισμού πηγάζει από το κίνημα του Ρομαντισμού, κυρίως στη Γερμανία. Εκεί η αντίληψη της ενότητας του έθνους εδράζεται περισσότερο σε χαρακτηριστικά κοινής κουλτούρας, εξάιρεται ο λαός και η παράδοση ως εκφραστές του γνήσιου εθνικού πνεύματος και αρχίζει να γίνεται λόγος για φυλή. (Ο Ρομαντισμός, φυσικά, δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον ναζισμό ούτε να θεωρείται ως άμεσος πρόγονός του. Ως φιλοσοφικό και λογοτεχνικό κίνημα έχει και την απελευθερωτική του όψη).

Αυτές οι ιδεολογικές διεργασίες στο απόγειο της εποχής του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ευρώπη πυροδοτούν τις εξελίξεις στην Ανατολή και τη σταδιακή ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών.

Η ελληνική περίπτωση

Ένα από τα βασικά στοιχεία του εθνικισμού είναι η επαναδιαπραγμάτευση της ιστορίας με τέτοιο τρόπο ώστε να εμφανίζεται ο ίδιος ως διαχρονικός και έμφυτος στους πληθυσμούς που θέλει να ενσωματώσει. Η ιστορία γράφεται έτσι ώστε να αλλάξει το παρελθόν. Στον ελληνικό εθνικισμό το χαρακτηριστικό αυτό εμφανίζεται και χρησιμοποιείται στο μέγιστο βαθμό.

Το ελληνικό κράτος ιδρύεται το 1830 και περιλαμβάνει αρχικά μια πολύ μικρή έκταση. Έχει προηγηθεί η λεγόμενη επανάσταση του 1821. Το εντελώς ιδιόμορφο αυτό ιστορικό γεγονός προκύπτει αφενός από τους σχεδιασμούς των δυνάμεων της εποχής σε ό,τι αφορά την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και αφετέρου από τις ιδεολογικές ανησυχίες και τα συμφέροντα της αστικής τάξης, εντός κι εκτός συνόρων, που δημιούργησαν τη φιλοδοξία για μια πολιτική εξέλιξη της γεωγραφικής αυτής περιοχής τέτοια ώστε να ομοιάζει και να συναλλάσσεται με την αντίστοιχη εξέλιξη των ευρωπαϊκών κρατών. Σε ό,τι αφορά το ίδιο το επαναστατικό κίνημα, είναι αξιοσημείωτο ότι δεν μπορεί να του αποδοθεί κάποια μορφή ενότητας ούτε ως προς τα κίνητρα των πρωταγωνιστών του, ούτε ως προς την ίδια την εξέλιξη των γεγονότων. Δεν έχουμε δει ποτέ και πουθενά έναν χάρτη που να αποτυπώνει συγχρονικά τις επαναστατημένες περιοχές. Το μόνο που έχουμε μάθει είναι μια σειρά από σποραδικά εξεγερτικά γεγονότα, με νικηφόρα ή ατυχή κατάληξη, που εκβάλλουν σε μια κατά κράτος ήττα των επαναστατημένων.

Στη διάρκεια πάντως αυτής της θολής επαναστατικής διαδικασίας γίνονται και οι πρώτες απόπειρες πολιτικής συγκρότησης, σε μια προσπάθεια να προδιαγραφεί το μέλλον του ελληνικού κράτους.

Το ερώτημα στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν τα τοπικά σώματα (Γερουσία ανατολικής χέρσου Ελλάδος, Πελοποννησιακή γερουσία κλπ), που συγκάλεσαν και τις πρώτες εθνοσυνελεύσεις ήταν σε ποιους θα αποδίδεται η ελληνική ιθαγένεια. Η εξίσωση είχε τεράστιες δυσκολίες στην επίλυσή της, καθώς όφειλε να βρεθεί μια φόρμουλα που να περιλαμβάνει τους επαναστατημένους, οι οποίοι προφανώς δεν πληρούσαν όλοι το εθνολογικό κριτήριο της γλώσσας, τον λεγόμενο παροικιακό ελληνισμό και βέβαια τους λεγόμενους «αλύτρωτους αδερφούς» στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Αναφερόμαστε προφανώς σε πληθυσμούς που αποτελούν το σώμα του Οθωμανικού κράτους και δεν έχουν καμία εμπειρία αλλά και νοητική αναπαράσταση εθνικής ταυτότητας, αφού η εναλλαγή αυτοκρατοριών και δυναστειών ανά τους αιώνες μόνο έμμεσα γινόταν αντιληπτή, μια και δεν έφερνε αλλαγές στην καθημερινότητα και τη θέση των υπηκόων. Η Οθωμανική

αυτοκρατορία κατέτασσε τις ομάδες συμφερόντων εντός της με βάση το θρήσκευμα και από αυτό εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό η πρόσβαση σε προνόμια και θέσεις εξουσίας.

Ακολουθώντας αυτό το μοντέλο, η πρώτη προϋπόθεση που τίθεται σε ό,τι αφορά την απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας είναι το θρήσκευμα. Με τη διατύπωση της Γερουσίας της ανατολικής χέρσου Ελλάδας το Νοέμβρη του 1821 «Έλληνες είναι όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν». Παρόλα αυτά, τα πρώτα πολιτικά σώματα συγκυριακά κάνουν αναγωγές και στο απώτατο παρελθόν των ένδοξων προγόνων, ώστε να προσελκύσουν τη συμπάθεια των Ευρωπαίων. Οι γηγενείς δεν σκαμπάζαν από τέτοια.

Άλλο κριτήριο για την απόκτηση ιθαγένειας ήταν η αυτοχθονία, ανεξάρτητα από άλλα εθνολογικά χαρακτηριστικά. Τεκμήριο ελληνικότητας ήταν επιπλέον το φρόνημα και η συμμετοχή στην επανάσταση. Γίνεται, τέλος, λόγος για ελληνική καταγωγή, σε ό,τι αφορά τον παροικιακό ελληνισμό.

Η γλώσσα στο σύνολο της νομικής προσέγγισης για την απόδοση ιθαγένειας στους κατοίκους του κράτους δεν αποτελεί κριτήριο. Υπάρχει μόνο μία αναφορά σε νόμο του 1823 όπου η ελληνοφωνία αναφέρεται ως επιπλέον παράγοντας απόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας. Στους μετέπειτα νόμους η παράμετρος αυτή δεν περιλαμβάνεται.

Ένα κριτήριο στο οποίο ήδη την περίοδο της επανάστασης αρχίζει να γίνεται επίκληση είναι αυτό της ελληνικής καταγωγής. Η σύνδεση με το παρελθόν και τελικά με το απώτατο παρελθόν της αρχαίας Ελλάδας ήταν χρήσιμη και για έναν επιπλέον λόγο. Η φιλοδοξία για τη συγκρότηση κράτους θα γινόταν εφικτή μόνο αν οι επαναστάτες κατόρθωναν να πείσουν την ευρωπαϊκή αντίδραση ότι δεν ήταν καρμπονάροι. Και ο καλύτερος τρόπος να το κάνουν ήταν η επίκληση στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν και η καταπίεση από τους άπιστους.

Για λόγους που συνδέονται με τις διπλωματικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους μετά την ίδρυσή του, η ασάφεια ως προς τον προσδιορισμό του ποιος είναι Έλληνας διατηρείται τις πρώτες δεκαετίες. Έτσι ως τα μέσα του 19^{ου} αι στο πλαίσιο του περιορισμένου εδαφικά ελληνικού κράτους δεν γίνεται σοβαρή προσπάθεια εθνικής ομογενοποίησης του πληθυσμού.

Ο ελληνικός εθνικισμός αρχίζει να γίνεται περισσότερο επιθετικός όταν διαφαίνεται ως ρεαλιστική η δυνατότητα εδαφικής επέκτασης προς βορρά, ταυτόχρονα με την ανάδυση των γειτονικών εθνικισμών. Και το εργαστήρι του μεγαλύτερου πειραματισμού είναι η περιοχή της Μακεδονίας, με τη συμπαγή παρουσία μη ελληνόφωνων –σλαβόφωνων και όχι μόνο βέβαια- αυτοχθόνων. Τα ποσοστά τους στην ύπαιθρο είναι συντριπτικά.

Ήδη το 1870 η βουλγαρική εκκλησία, για αντίστοιχους εθνικιστικούς λόγους, αποσχίζεται από το Πατριαρχείο και μετονομάζεται σε Εξαρχία. Η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους αντιλαμβάνεται ότι, μετά την απομάκρυνση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από ευρωπαϊκό έδαφος, που ήδη διαφαίνεται, η πύλα θα μοιραστεί με κριτήριο την πρόσδεση του πληθυσμού σε συγκεκριμένη εκκλησιαστική αρχή. Από τότε και εξής αρχίζει μια οργανωμένη προσπάθεια από το ελληνικό και το βουλγαρικό κράτος να κατασκευάσουν εθνική συνείδηση στους κατοίκους/υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που δεν είχαν νωρίτερα καμία τέτοιου είδους ανησυχία. Αντίστοιχες προσπάθειες γίνονται και από τη Σερβία, σε πιο περιορισμένη έκταση.

Εδώ θα μείνουμε λίγο στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν από το ελληνικό κράτος για τον σκοπό αυτό.

Ήδη από την Οθωμανική περίοδο έγινε προσπάθεια καταρχάς οικονομικής διείσδυσης ελληνικών κεφαλαίων, κυρίως με σκοπό την αγορά γης. Το ελληνικό προξενείο διαθέτει κεφάλαια για την αγορά Οθωμανικών τσιφλικιών, με έκταση συχνά ολόκληρων χωριών. Αγοράζονται φυσικά μαζί οι δουλοπάροικοι που δουλεύουν τη γη. Υπάρχει η γενική υπόδειξη σε καθένα από αυτά τα τσιφλίκια να φτιάχνεται σχολείο και εκκλησία.

Το ελληνικό κράτος αναπτύσσει σχέσεις με τον σουλτάνο (Αβδούλ Χαμίτ) και εξασφαλίζει προνομιακούς όρους για την ίδρυση επιχειρήσεων και τραπεζών ελληνικών συμφερόντων. Επίσης, με αντάλλαγμα την «εθνική» μεταστροφή, ντόπιοι εξαγοράζονται με ελληνικό χρήμα για την αποπληρωμή χρεών τους.

Ήδη από το 1850 αρχίζει να χτίζεται με ιδεολογικά μέσα ο μύθος του ελληνικού έθνους και της τρισεχιαιτούς συνέχειάς του. Οι ιστορικοί, εντολοδόχοι του ελληνικού κράτους, ξαναγράφουν την ιστορία για να περιλάβουν τον Αλέξανδρο και το βασίλειο της Μακεδονίας στον ελληνικό πολιτισμό, ενώ λίγα χρόνια νωρίτερα θεωρούσαν-και σωστά-ότι ο μακεδονικός απολυταρχισμός ήταν η ταφόπλακα της κλασσικής Ελλάδας. Ο μύθος του ελληνικού Βυζαντίου εξυπηρετεί εξίσου τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό, την επίσημη κρατική ιδεολογία στην οποία συμφωνούν όλα τα κόμματα της εποχής. Ταυτόχρονα με τους ιστορικούς, ο τύπος της εποχής αρχίζει να καλλιεργεί εθνικά στερεότυπα, συμβάλλοντας στις διπλωματικές επιδιώξεις του κράτους.

Όλες αυτές οι ήπιες-κατά τα φαινόμενα-εθνικιστικές πρωτοβουλίες γίνονται σταθερά με τη διακριτική αρχικά, ξεκάθαρη στη συνέχεια, συνδρομή ένοπλων παρακρατικών ομάδων που επιχειρούν να ελληνοποιήσουν μέσω απειλών, που συχνά γίνονται πράξη, τους γηγενείς.

Είναι προφανές ότι η γραμμή του ελληνικού κράτους σκληραίνει από το 1890 και μετά και την ανάδυση του βουλγαρικού –αλλά και του μακεδονικού- εθνικισμού. Η έννοια του έθνους ούτως ή άλλως προκύπτει από την αντιπαράθεση με το άλλο. Έτσι μεταξύ 1904-1908 η σύγκρουση ανάμεσα στις αντάρτικες ομάδες των παρακρατικών των δύο φιλόδοξων γειτονικών της Μακεδονίας κρατών παίρνει διαστάσεις πολέμου.

Με το ξέσπασμα των βαλκανικών πολέμων αρχίζουν μετακινήσεις του εξαρχικού πληθυσμού προς τη Βουλγαρία. Ο ελληνικός στρατός επιβάλλει το δίκαιο του νικητή στο πέρασμά του από τα σλαβόφωνα χωριά, καίγοντας και εκτοπίζοντας. Με το τέλος του β' βαλκανικού πολέμου και την Ελλάδα στο πλευρό των νικητών επιδικάζεται σε αυτήν το νότιο και μεγαλύτερο τμήμα της Μακεδονίας. Το τέλος του α' παγκοσμίου πολέμου βρίσκει πάλι την Ελλάδα μεταξύ των νικητών. Οι συμβάσεις που τερματίζουν τον πόλεμο συνοδεύονται από μια διπλωματική πρωτοτυπία, μοναδική στα παγκόσμια δεδομένα. Η συνθήκη του Νειγύ (1919) προβλέπει «εθελοντική» ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Το ελληνικό κράτος επιδιώκει ομοιογένεια και την επιχειρεί με πρωτοφανή συστηματικότητα. Το «εθελούσιο» της ανταλλαγής προφανώς είναι κενή διακήρυξη. Πρόκειται για εκβιασμό. Μεγάλο τμήμα του σλαβόφωνου πληθυσμού μετακινείται στη Βουλγαρία. Και όσοι μένουν αποκλείονται εντελώς από θέσεις στον διοικητικό μηχανισμό (δάσκαλοι, χωροφύλακες, αγροφύλακες κλπ). Ξεκινάει μια συστηματική προσπάθεια διωγμού της σλαβικής γλώσσας με τεράστια ποσοστά επιτυχίας. Όταν το δεύτερο, διωγμένο από τη Μ. Ασία, κύμα προσφύγων έρχεται στην περιοχή της Μακεδονίας μετά το 1922, οι πρόσφυγες εποικίζουν, συχνά με τη βία, την ύπαιθρο, κατευθυνόμενοι από το ελληνικό κράτος σκόπιμα σε περιοχές με πυκνό σλαβόφωνο πληθυσμό, ως μέσο εθνικής εκκαθάρισης.

Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το ελληνικό κράτος, με τη συνδρομή των διπλωματικών του επιλογών στο πλαίσιο των πολέμων, κατάφερε να πραγματοποιήσει ένα θαύμα ως προς τον βαθμό αφομοίωσης των γηγενών.

Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο βαθμός στον οποίο, αξιοποιώντας παιδαριώδεις και αστήρικτους μύθους, κατόρθωσε να κατασκευάσει ελληνική συνείδηση σε πληθυσμιακές ομάδες με άλλες πολιτισμικές αναφορές. Κατόρθωσε να πείσει τους Αρβανίτες ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Ιλλυριών, που για κάποιον αδιευκρίνιστο λόγο ήταν κι αυτοί Έλληνες, τους Βλάχους ότι παλιά μιλούσαν ελληνικά αλλά έμαθαν «λατινικά» λόγω της θητείας τους στον ρωμαϊκό στρατό και τους σλαβόφωνους ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Μακεδόνων, άρα Έλληνες, άρα από τη φύση τους προικισμένοι με την ευφυΐα των Ελλήνων και την ικανότητα να μαθαίνουν ξένες γλώσσες. (Αυτό το τελευταίο είναι οξύμωρο, αν σκεφτεί κανείς ότι η μακεδονική εθνική συνείδηση και η αναφορά στην αρχαία Μακεδονία των κατοίκων της Βόρειας Μακεδονίας είναι κόκκινο πανί για τους τωρινούς εθνικιστές,

μια συνείδηση που σκόπιμα καλλιεργήθηκε και από την τότε ελληνική εθνικιστική προπαγάνδα). Όλα αυτά βέβαια με την απειλή και τη χρήση της βίας, τον ξεριζωμό του γείτονα στο ίδιο χωριό και τον αποκλεισμό από τα μέσα της επιβίωσης.

Η εθνική ολοκλήρωση, άρα η εκκαθάριση οποιασδήποτε διαφορετικής πολιτισμικής παράδοσης, ολοκληρώνεται στον β' παγκόσμιο πόλεμο, με το ολοκαύτωμα που αφανίζει σχεδόν την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης – όχι βέβαια με πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους αλλά με τη συνεργασία των δοσιλογικών κυβερνήσεων και τη συνδρομή των ελληνικών φασιστικών οργανώσεων.

Επιλογικά

Με αυτήν την πρόχειρη σκιαγράφηση της πορείας συγκρότησης του ελληνικού έθνους δεν επιδιώκουμε να αναφερθούμε σε καταπιεσμένες μειονότητες, ώστε να υπερασπιστούμε τη διάθεσή τους να αποσχιστούν ή να προσφύγουν σε κάποιο γειτονικό κράτος ως εγγυητή των δικαιωμάτων τους. Η άρνηση της εθνικής ταυτότητας αφορά κάθε εθνική ταυτότητα, όχι μόνο την ελληνική. Οφείλουμε όμως να μην κλείνουμε τα μάτια στη βία και την αδικία που υπέστησαν από το ελληνικό κράτος όσοι και όσες είχαν διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Γνωρίζουμε ότι η διαδικασία εθνικής αφομοίωσης στα Βαλκάνια είναι ακόμα ανοιχτή και έχει πάντα τις ίδιες συνέπειες: πόλεμος, εκκαθαρίσεις, εκτοπισμοί. Τα σύνορα των κρατών πάντα χαράσσονται με το αίμα των καταπιεζόμενων. Ξέρουμε ότι κάθε εθνική ιδέα είναι κρατική κατασκευή. Το έθνος δεν είναι γλωσσική κοινότητα, γιατί δεν υπάρχει καθαρή εθνική γλώσσα. Η γλώσσα είναι ζωντανή δημιουργία της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων πέρα από τα σύνορα. Το έθνος δεν είναι κοινότητα κουλτούρας ή συμφερόντων, γιατί δεν μπορεί να υπάρχει τέτοια κοινότητα μεταξύ των τάξεων. Και δεν υπάρχει μεγαλύτερη γελοιότητα από το να πιστεύει κανείς ότι το έθνος είναι κοινότητα αίματος. Η έννοια του έθνους είναι άχρηστη για τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες, για την εκμεταλλεόμενη τάξη. Το έθνος είναι εργαλείο αναγκαίο μόνο για το κράτος και το κεφάλαιο. Υπάρχει μια κληρονομία που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να δομήσουμε την ταυτότητά μας. Είναι ο αγώνας του ανθρώπου σε κάθε γωνία της γης ενάντια στην εκμετάλλευση.

Γι' αυτό δε βρίσκουμε τίποτα το ελπιδοφόρο στην προσπάθεια να ενσωματωθούν στο ανταγωνιστικό κίνημα λογικές «αντιιμπεριαλισμού», που μετατοπίζουν την ταξική αντιπαράθεση σε αντιπαράθεση μεταξύ ισχυρών και αδύναμων εθνών. Οι λογικές αυτές όχι μόνο υιοθετούν την κρατική κατασκευή του έθνους αλλά προϋποθέτουν την έννοια του εθνικού συμφέροντος. Έχουμε περισσότερα κοινά με την Αμερικανίδα απεργό παρά με τον Ιρακινό εργοδότη. Είμαστε δίπλα στον Ισραηλινό αρνητή στράτευσης παρά στην Παλαιστίνη ισλαμίστρια. Και βέβαια σταθερά στη μετανάστρια εργαζόμενη παρά στο ντόπιο αφεντικό.

Η εποχή μας κάνει τον διεθνισμό και την παγκόσμια αντίσταση στα κράτη και τον καπιταλισμό αντικειμενικά περισσότερο εφικτή παρά ποτέ. Η φρενίτιδα της έξαρσης των εθνικισμών στέκεται εμπόδιο σε αυτή την ελπίδα. Είναι στο χέρι μας να μην της επιτρέψουμε να διαβρώσει και την καθαρή, αδιαπραγμάτευτα διεθνιστική, ματιά του ανατρεπτικού κινήματος των εργαζομένων.

Βιβλιογραφία:

-Ρόκερ, Ρούντολφ, Εθνικισμός και πολιτισμός, τόμοι α',β',γ',δ', Άρδην, Αθήνα 1998-2012

-Κωστόπουλος, Τάσος, Η απαγορευμένη γλώσσα, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2002

-Κωστόπουλος, Τάσος, Πόλεμος και εθνοκάθαρση, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

- Βόγλη, Ελπίδα, «Έλληνες το γένος», Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844), ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008

- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών, ο πόλεμος των στατιστικών, Κριτική, Αθήνα 2003

- Καραβάς, Σπύρος, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην», Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010

-Χάρμαν, Κρις, Λαϊκή Ιστορία του κόσμου, Τόπος, Αθήνα 2011

Ελευθεριακή Συνδικαλιστική Ένωση (ΕΣΕ) Θεσσαλονίκης- Ιούνης 2019